

M E T O D İ K A

Orta məktəbdə orfoqrafiya və orfoepiya təliminin linqvistik-metodoloji əsaslarının tətbiqi

Dilarə Ələskərli

Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: eleskerlidilare@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7722-3437>

XÜLASƏ

Orta məktəb Azərbaycan dili tədrisinin ən əhəmiyyətli sahələrindən biri də orfoqrafiya və orfoepiya təlimidir. Orfoqrafiya təlimi şagirdlərə düzgün yazı vərdişlərini, orfoepiya təlimi isə düzgün tələffüz qaydalarını öyrədir. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi zamanı linqvistik əsaslara xüsusi diqqət yetirilməli və müəllimlər tərəfindən düzgün seçilmiş metod və üsullarla tədris olunmalıdır. Bu mənada orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının şagirdlərə müasir metod, üsul və vasitələrlə düzgün istiqamətlərdə mənimsədilməsi olduqca vacibdir. Məhz bu yolla şagirdlərin düzgün yazı və tələffüzlə bağlı bilik, bacarıq və vərdişləri inkişaf edəcəkdir.

AÇAR SÖZLƏR

orfoqrafiya, orfoepiya, təlim, şagird, metod

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 03.01.2024

Qəbul edilib: 19.02.2024

M E T H O D S

Application of the linguistic and methodological principles of spelling and orphoepy in secondary school

Dilara Alaskarli

Master's student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: eleskerlidilare@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7722-3437>

ABSTRACT

One of the most important areas of secondary school Azerbaijani language teaching is spelling and orphoepy. Spelling training teaches students correct writing habits, and spelling training teaches students correct pronunciation. During the training of spelling and orphoepy, special attention should be paid to the linguistic basics and they should be taught with the methods and way chosen by the teachers. In this way, it is very important to learn the rules of spelling and orphoepy to students and to do it in the right direction with modern methods, way and means. In this way, students' knowledge, skills and habits related to correct writing and pronunciation will develop.

KEYWORDS

orthography, orthoepy, training, pupil, method

ARTICLE HISTORY

Received: 03.01.2024

Accepted: 19.02.2024

Giriş

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil normalaşdırılmış dil olduğundan, onun həm yazılı, həm də şifahi növlərində müəyyən qaydalardan, normalardan istifadə olunur. Ədəbi dilin yazılı növündən istifadə olunan orfoqrafik qaydaların məcmusuna *orfoqrafiya* deyilir. Orfoqrafiya istər dilin saflığı, istərsə də inkişafı üçün əvəzolunmaz bir vasitədir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının qaydaya salınmasında böyük xidmətləri olan, yazıda sabitliyin olmasını arzu edənlərdən biri böyük mütəfəkkir alim, görkəmli ədib Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Onun bu yoldakı ən böyük xidməti isə, heç şübhəsiz, yazıda fonetik prinsipi irəli sürməsi və bu prinsipi həm nəzəri, həm də əməli surətdə əsaslandırması idi.

Azərbaycan orfoqrafiyasının əsaslarına aid dəyərli fikirlər söyləyənlərdən biri də Mahmud bəy Mahmudbəyov olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 20-ci illərində orfoqrafiya problemləri ümumxalq işinə çevrilmişdi. 1922-ci ildən başlayaraq orfoqrafiya məsələlərinə aid irihəcmli işlər görülmüşdür. Hazırlanan tezis və layihələr xüsusi orfoqrafiya konfranslarında müzakirə edilmişdir. Azərbaycan orfoqrafiyasının inkişaf tarixinə nəzər yetirdiyimiz zaman bir daha aydın olur ki, yazı üçün yaradılan qaydalar ayrı-ayrı illərdə müzakirə olunaraq daha da təkmilləşdirilmişdir.

Yazılı ədəbi dilin təkmilləşməsində orfoqrafiya xüsusi rol oynayır. Təbii ki, ümumxalq tərəfindən qəbul edilmiş vahid və düzgün orfoqrafiya qaydaları yazının imkanlarını artırmaqla yanaşı onu sabitləşdirir, yazını və ədəbi dili inkişaf etdirir.

Əsas hissə

Orfoqrafiya qaydalarının tərtib olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Belə ki, müxtəlif dillərdə orfoqrafiyanın bütün prinsiplərindən yox, hər bir dilin xüsusiyyətinə uyğun olan prinsiplərdən istifadə edilir.

Professor Afad Qurbanova əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında üç prinsip əsas götürülür: fonetik, morfoloji və ənənəvi prinsip [6, s. 168].

Fonetik prinsip hər bir sözün müasir ədəbi tələffüz əsasında yazılmasını tələb edir. Burada əsas meyar sözlərin düzgün tələffüzü hesab edilir. Daha dəqiq desək, söz deyildiyi kimi yazılır: Məsələn: *ata* [ata], *ulduz* [ulduz] və s.

Orfoqrafiyanın digər prinsipi isə *morfoloji prinsip* adlanır. Bu prinsip sözün mənalı hissələrinə əsaslanaraq müxtəlif şəkildə tələffüz edilən morfemlərin eyni formada yazılışını tələb edir. Bu morfoloji prinsipə əsasən, dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaq şərti ilə müxtəlif formada tələffüz olunan kök və şəkilçilər deyildiyi kimi deyil, vahid

qaydada yazılır.

Orfoqrafiyanın prinsiplərindən biri də *tarixi-ənənəvi prinsipdir*. Burada sözün tələffüzü deyil, tarixi forması əsas götürülür. Qeyd etməliyik ki, başqa dillərdən keçən bir sıra sözlərin orfoqrafiyasında bu, əsas prinsip hesab edilir. Əlbəttə ki, bu prinsip bütün alınma sözlərə şamil edilmir [5, s. 117]. Bir sıra sözlər vardır ki, onlar mənşəyindən fərqləndirilmir. Məsələn, bu mənada dilimizə rus dilindən keçən *samovar*, *kolxoz* və s. bu kimi sözləri nümunə göstərə bilərik.

Linqvistik əsaslar dedikdə, müəllim orfoqrafiya və orfoepiya təlimində tədris etməli olduğu qaydaları müəyyənləşdirməli və bu qaydaları ən səmərəli yollar seçərək şagirdlərə çatdırmalıdır. Bu bölmədə tədris edilən məsələlərə və onların şagirdlərə mənimsədilməsinin metod və üsullarına nəzər yetirək.

“Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dilində bütün şəkilçilər eyni formada yazılmaz. Bəzi şəkilçilər birləşdiyi sözün sonuncu hecası ilə ahəngləşir, bəziləri isə bu qaydaya tabe olmur. Bu baxımdan şəkilçilər üç cür yazılır” [2, s. 38].

1. Bir cür yazılan şəkilçilər: *-dar*, *-kar*, *-vi* və s.
2. İki cür yazılan şəkilçilər: *-lar²*, *-ca²*, *-sa²* və s.
3. Dörd cür yazılan şəkilçilər: *-lıq⁴*, *-lı⁴* və s. [6, s. 172].

Fikrimizcə, şəkilçilərin yazılış forması mövzusu tədris olunarkən müəllimin şərh üsulundan istifadə daha məqsəduyğundur. Müəllim bu üsulu seçməklə əsas silahı olan replikalardan istifadə edərək şagirdləri düşünməyə vadar edəcək və həmin mövzunu əzbərləmək yerinə şagirdlərin hər birində şəkilçilərin formalarını yadda saxlamaq üçün fikir formalaşdıracaqdır.

Orfoqrafiya və orfoepiya təlimində əsas qaydalardan biri də *sait və samitlərin düzgün yazılışı* və *tələffüzü* ilə bağlıdır. Alınma sözlərdə saitlərin yazılış qaydası orta məktəbdə xüsusilə diqqət yetirilməli olan məsələlərdəndir. Orta məktəb dərslərlərində orfoqrafiya və orfoepiya təlimi zamanı alınma sözlərdə sait və samitlərin düzgün yazılış və tələffüzünün mənimsədilməsi üçün müəllimlər müxtəlif metod, üsul və vasitələrdən istifadə edə bilərlər. Bu yolla dərsi kifayət qədər maraqlı və yaddaqalan etmək heç də çətin məsələ deyil.

Orfoqrafiya təlimində *qoşasaitli* və *qoşasamitli sözlərin düzgün yazılışı* da orta məktəbdə şagirdlərə mənimsədilməli olan məsələlərdəndir. Belə ki, V sinif orta məktəb dərslərində qoşasait və qoşasamitlərin düzgün yazılış qaydaları ilə yanaşı, onların mənimsədilməsinə xidmət edən çalışmalara da yer verilmişdir.

Bizə görə, rahatlıqla yadda qalan və əksər şagirdlərin sevdidiyi mövzulardan biri məhz qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılış qaydalarıdır. Bu mövzunun tədrisi zamanı müəllim əvvəlcədən seçdiyi mətnə şagirdlərə həmin sözlərin tapılmasını və

onların tələffüzünü yazmağı tələb edərək həm düzgün yazılışı, həm də düzgün tələffüzü şagirdlərin özlərinin kəşf etməsinə nail ola bilər.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı orfoqrafiya təlimində şagirdlərin öyrənməli olduğu mövzulardan biridir. Sözlərin bitişik, defislə və ya bəzi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi, yarıbitişik, yaxud ayrı yazılması müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasının ayrıca bölməsidir [3, s. 56].

Mürəkkəb sözlərin düzgün yazılışı mövzusunun orfoqrafiya təlimində olduqca maraqlı və rəngarəng məsələlərdən biri kimi qeyd etsək, yanılmarıq. Bu mövzunun müşahidə üsulu ilə tədris olunması şagirdlərdə mövzuya daha böyük maraq yaradır. Əlbəttə ki, müəllim müşahidə ediləsi materialı düzgün və dəqiq müəyyənləşdirməlidir. O, şagirdlərin diqqətini müşahidə edilməli faktın əsas xüsusiyyətlərinə yönəltməklə qarşıya qoyduğu təlimi nəticəyə gələ bilər. Məsələn, məqsəd mürəkkəb sözlərin düzgün yazılış formalarını fərqləndirməkdirsə, mətnlər, çalışmalar üzərində aparılan müşahidələr bu istiqamətdə qurulmalıdır ki, şagirdlər müşahidənin sonunda nəticə olaraq mürəkkəb sözlərin düzgün yazılışını fərqləndirə bilsinlər.

Şagirdlərə mənimsədilməli olan orfoqrafik qaydalardan biri də *ixtisar edilən sözlərin və qısaltmaların yazılışıdır*. Müasir Azərbaycan yazısında da başqa xalqların yazılarında olduğu kimi, sözlərin bütöv yazılması ilə bərabər bəzi sözlərin qısaldılması, ixtisar edilməsi halları da vardır.

Müasir Azərbaycan dilindəki qısaltmaların (abbreviaturaların) yazılışındakı cəhətlər orta məktəb dərslərlərində geniş yer almasa da, orfoqrafiya təlimi zamanı müəllimlər tərəfindən bu məsələ ilə bağlı da məlumat verilir.

1. Qısaltmalar böyük hərflərlə yazılır: BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və s.
2. Qısaltmalarda hərflərdən sonra nöqtə qoyulmur: BDU (Bakı Dövlət Universiteti).
3. Qısaltmalara şəkilçi əlavə etdikdə sondakı səsin ahəngi nəzərə alınır: ADPU-nun və s.
4. Ad və soyadların qısaltmasında nöqtədən istifadə olunur: N. Gəncəvi və s.

Yeni materialların oxusu və möhkəmləndirilməsində kifayət qədər geniş istifadə olunan “şagird müəllim rolunda” modeli bu mövzuda istifadə oluna bilər. Fikrimizcə, geniş və çətin bir mövzu olmadığından şagirdlər rahatlıqla mövzunu mənimsəyə biləcək və müəllimin rolunda sinif yoldaşlarını görmək dərslərini daha axıcı və rəngarəng edəcəkdir.

Nəticə

Beləliklə, buradan bir daha aydın olur ki, yaratmağı, dərkətməni, yaşamağı və birgəyaşayışı öyrətmək təhsilin dörd ana sütununu təşkil edir. Müasir müəllim nəyi, nə qədər öyrətməklə kifayətlənməyərək yaratdığını göstərməli, daha aydın desək, hiss etdirməlidir. Yalnız bu yolla qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. (1985). Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 148 s.
2. Abdullayev A. (1968). Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 78 s.
3. Balıyev H. (1988). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif. 285 s.
4. Balıyev H. (2007). Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, ADPU. 421 s.
5. Əfəndizadə Ə. R. (1968). Azərbaycan dili orfoqrafiyası tədrisinin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 132 s.
6. Qurbanov A. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, Nurlan. 449 s.